

ЦИВІЛЬНЕ, ГОСПОДАРСЬКЕ ТА ТРУДОВЕ ПРАВО

УДК 340.111.5:338.46

ПУБЛІЧНО-ПРАВОВІ ТА ПРИВАТНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ В РЕГУЛЮВАННІ ПОСЛУГ

Венедіктова І. В.,

доктор юридичних наук, доцент,
завідувач кафедри цивільно-правових дисциплін
юридичного факультету
Харківського національного університету
імені В.Н. Каразіна

Анотація: У статті проаналізовано категорію послуг в загальноюридичному значенні, досліджено історію їх розвитку і теорії побудови їх правового регулювання. Розкрито ознаки приватних послуг і публічних послуг. Обґрунтовано, що інститут послуг є комплексним правовим інститутом.

Ключові слова: послуги, приватні послуги, публічні послуги.

Аннотация: В статье проанализирована категория услуг в общеюридическом значении, исследована история их развития и теории построения их правового регулирования. Раскрыты признаки частных услуг и публичных услуг. Аргументировано, что институт услуг является комплексным правовым институтом.

Ключевые слова: услуги, частные услуги, публичные услуги.

Annotation: The article is devoted to the category of the services in the whole legal sphere. The history and theories of its development were researched. The signs of private services and the signs of public services were exposed. It was argued that the institute of services is the complex legal institute.

Key words: services, private services, public services.

Інститут послуг існує багато століть, ще з часів римського права. А відносини з надання послуг – з початку формувань міжособистих відносин людей, в додержавних людських формуваннях. Пройшовши значний шлях в своєму розвитку інститут послуг не отримав чіткого тлумачення й однозначного місця в правовій системі України. Саме поняття послуги ми зустрічаємо як в публічному праві, так і в приватному праві. Особливо це стосується, коли йдеться про обслуговування конституційно гарантованих благ, таких, як життя, здоров'я тощо. При цьому під послугою розуміється дуже широке коло відносин: від будь-якої корисної діяльності до конкретно визначеного предмету договору з надання послуг.

При визначення поняття «послуга» виявляються певні труднощі – в достатньо розробленому радянському цивільному законодавстві цей термін майже не зустрічався. Це було спричинено тим фактом, що і виконання роботи і надання послуги передувала праця з боку зобов'язаної сторони. Отже, вчені того часу не бачили потреби дрібнити форми підрядних відносин, які охоплюють будь-який результат праці, як у матеріальній, так і не в матеріальній формі і не мають вирішального значення для характеристики основного типу підрядного договору [1, с. 222-223; 2, с. 274]. Договір про надання послуг не те, що був непоіменований в ЦК УРСР, а взагалі був «розібраний» іншими договорами. І, якщо предмет договору не відносився до перевезення, доручення, комісії, збереження (які були названі в ЦК), то до нього за аналогією застосовувався договір підряду, і це давало підґрунтя для висновку, що вироблення окремої договірної конструкції є зайвим [3, с. 48].

Широка наукова дискусія щодо перспектив розвитку законодавства в сфері послуг розгорнулася в 70-80-х роках минулого століття. Розглядалися три

концепції надання послуг: «диференціальна», що передбачала видання спеціальних законів по окремим галузям сфери обслуговування (В.А. Язев, О.М. Садіков, Ю.Х. Калмиков, М.А. Барінов); «інтегральна», суть якої зводилась до ідеї інтеграції в одному законі всієї охорони прав споживачів (В.П. Мозолін, А.Ю. Кабалкін); «гіпотеза спеціалізованих основ» [4].

Щодо нормативного закріплення поняття «послуга» в сучасному цивільному законодавстві можна сказати наступне. Відповідно до загальноновизнаної в цивільному праві класифікації, послуги віднесені до договірних зобов'язань, і знайшли своє відображення в главі 63 Цивільного кодексу України (далі – ЦК України). З прийняттям чинного ЦК України послуги вперше виділяються в самостійний розділ, який об'єднує норми узагальнюючого і імперативного змісту, й покликані регулювати значний неокреслений спектр послуг (приватних та публічних). Проте діючий прогресивний ЦК України в главі 63, що присвячена загальним положенням про послугу, тлумачення терміну «послуга» не надає. Згідно ст. 177 ЦК України послуга виступає окремим об'єктом цивільних прав серед речей, майнових прав, результатів робіт, результатів інтелектуальної, творчої діяльності, інформації, а також інших матеріальних та нематеріальних благ. Також ЦК України визначає договір про надання послуг, за яким одна сторона (виконавець) зобов'язується за завданням другої сторони (замовника) надати послугу, яка споживається в процесі вчинення певної дії або здійснення певної діяльності, а замовник зобов'язується оплатити виконавцеві зазначену послугу, якщо інше не встановлено договором (ст. 901). Закон України «Про соціальні послуги» в ст. 1 дає поняття соціальних послуг, під якими розуміє комплекс правових, економічних, психологічних, освітніх, медичних, реабілітаційних

та інших заходів, спрямованих на окремі соціальні групи чи індивідів, які перебувають у складних життєвих обставинах та потребують сторонньої допомоги, з метою поліпшення або відтворення їх життєдіяльності, соціальної адаптації та повернення до повноцінного життя. До речі, лише в цьому нормативному акті зроблено спробу хоч якимось чином класифікувати послуги. Закон України «Про стандарти, технічні регламенти та процедури оцінки відповідності» послугою називає результат економічної діяльності, яка не створює товар, але продається та купується під час торговельних операцій. Пункт 17 Закону України «Про захист прав споживачів» розкриває послугу як діяльність виконавця з надання (передачі) споживачеві певного визначеного договором матеріального чи нематеріального блага, що здійснюється за індивідуальним замовленням споживача для задоволення його особистих потреб. Державний класифікатор України дає таке поняття послуги: послуга – це наслідок безпосередньої взаємодії між постачальником і споживачем, внутрішньої діяльності постачальника для задоволення потреб споживача. Те ж відтворюється в Наказі Держкомзв'язку «Про встановлення рівня якості послуг проводового мовлення» від 14.09.2001 № 133, Наказі Держстандарту «Правила обов'язкової сертифікації готельних послуг» від 27.01.1999 № 37 (Держстандарт, Наказ «Державний класифікатор України. Класифікатор відходів ДК 005-96» від 29.02.1996 № 89). Хоча стосовно послуг зовнішньоекономічної діяльності Державний класифікатор України послугу розкриває як результат трудової діяльності, що відображається у корисному ефекті, особливій споживчій вартості (Держстандарт, Наказ «Державний класифікатор України. Класифікація послуг зовнішньоекономічної діяльності ДК 012-97» від 02.06.1997 № 324). В підпункті 14.1.151. ст. 14 Податкового кодексу України зазначено, що платні послуги – це діяльність, пов'язана з наданням побутових послуг для задоволення особистих потреб замовника за готівку, а також з використанням інших форм розрахунків, включаючи платіжні картки.

Як бачимо, законодавець не дотримується чіткої позиції стосовно поняття послуги. Проте зміст послуг як об'єкту цивільних правовідносин за умов ринкової економіки і перспектив перетворення на сервісну державу, знаходиться в динамічному розвитку, а, отже, потребує системного і послідовного аналізу. Із зміною фактичного змісту послуг – юридичних, медичних, освітніх тощо, їх юридичний механізм врегулювання залишається непорушним. Отже, постає питання їх чіткої детермінації, окреслення універсальних ознак й визначення правової природи.

Науковці вказують, що вітчизняна наука не замислювалась над поняттям «послуга», звідячи його до служіння або «обслуговування» [17]. Це було спричинено тим, що вплив римського права на вітчизняне стався достатньо пізно – наприкінці 19 століття, коли почали розробляти Російське цивільне Уложення за взірцем німецького законодавства. Отже, розроблений римськими юристами *locatio conductio operatum*, ввійшов в нашу правову систему запізно і не встиг розвинутися достатнім чином за

умов царського режиму, а після – радянського, для яких характерно нівелювання особистості та індивідуалізму, що розкриваються в діяльності окремих, яка здатна до споживання на засадах конкуренції та сплатності. Свідомість громадянського суспільства в нашій країні почала розвиватися в цьому напрямку лише з переходом до ринкової економіки. І треба сказати, що формування такої свідомості ще не закінчилося. Представники різних верств населення абсолютно з різних причин протистоять розумінню медичної діяльності як медичної послуги.

Проте, розвиток державності в наш час приводить до зміни ролі держави в суспільстві. Сучасна високо цивілізована держава перетворюється в сервісну державу, забезпечуючи таким чином найбільше задоволення інтересів своїх громадян. І про це свідчить той факт, що 4/5 ВВП розвинутих держав складають послуги.

На побутовому рівні під послугою розуміють: 1) дію, що надає допомогу, користь іншій особі; 2) роботу, що виконуються для задоволення потреб; 3) систему господарчих або інших зручностей, як-то комунальні послуги, послуги зв'язку, побутові послуги [18].

Економічний підхід до послуг зводиться до наступного їх розуміння:

1. «особлива споживча вартість праці ..., тому що праця надає послуги не в якості речі, а в якості діяльності», яка не може існувати окремо від виконавця [6, с. 202];

2. вид діяльності, в процесі виконання якого створюються блага та користь для споживача. Очікуваний результат створюється в самому процесі надання послуг [7];

3. споживчі вартості, що надходять на ринок і, які, як правило, не отримують уречевленої форми, а також вид діяльності або благ, які одна сторона може запропонувати іншій [8];

4. за Ф. Котлером послуга – це будь-який захід або вигода, які сторона може запропонувати іншій і які не уречевлені і не призводять до заволодіння чого-небудь [9];

5. Кулібанова В.В. проаналізувала наступні висловлювання щодо послуг [10, с. 14-15]:

- Л.І. Тикоцький називає послугами продукти праці, які за своєю економічною суттю тотожні матеріальним благам;

- О.П. Челенков вказує, що послуга – це узгоджений процес взаємодії двох і більше суб'єктів ринку, коли відбувається вплив суб'єктів одне на одного з метою створення або збільшення їх можливостей для отримання фундаментальної користі (благ);

- П.С. Зав'ялов, В.Є. Демидов послугами називають дії, результатом яких є виріб або корисний ефект;

- специфічним товаром, що представляє собою послідовність процесів взаємодії системи виробника і системи споживача в задоволенні фундаментальної користі, що існує і має споживчу вартість лише при нерозривному зв'язку цих систем, називає послугу В. Семенов та О. Васильєва;

- дуже влучним є поняття К. Гренуса, за яким послуга – це процес, до складу якого входять

входить серія дій, які за необхідністю відбуваються при взаємодії між покупцями та обслуговуючим персоналом, фізичними ресурсами, системами підприємства-постачальника послуг;

- думка західної науки втілилась у визначенні послуги, що надає американська маркетингова асоціація, як діяльність, вигоди або задоволення, які продаються окремо або розуміються разом із продажем.

6. Іванов М.М. розглядає послугу крізь триєдність: – послуга – благо – потреба. За ним послуга: «діяльність, спрямована на задоволення потреби шляхом надання (виробництва) благ, що відповідають цій потребі, матеріального та нематеріального характеру» [11, с. 4].

Право й правове регулювання не може існувати само по собі. І коли виникають правові конструкції, що не відповідають життєвим реаліям, не містять під собою економічної бази, і не мають змістом конкретні правовідносини, відбувається фікція таких конструкцій. Вони є нежиттєздатними, з одного боку, а з іншого, вони пагубні для правового поля, тому що створюють ситуації штучності, підриву авторитету закону. Отже, економічне навантаження змісту послуги не можна відривати від його правового регулювання. Хоча деякі вчені вважають по іншому¹. Проте, так чи інакше, юристи випрацювали поняття послуги, що базувалося на економічному змісті.

На сьогоднішній день наукова цивілістична доктрина в своєму розвитку дісталася трьох узагальнюючих точок зору: 1) послуга – це «результат діяльності, що здійснюється відповідно до цивільно-правового обов'язку особи, що не пов'язаний із створенням конкретного об'єкту, речі» [12, с. 186]; 2) «послуги – це дії суб'єктів цивільного права, внаслідок здійснення яких задовольняються відповідні потреби інших осіб» [13, с. 189]; 3) послуга включає і діяльність виконавця, що не має майнового втілення, і результат, який є невід'ємним від цієї діяльності [14, с. 4].

Найбільш об'ємним поняттям послуги є поняття, надане Д.І. Степановим. Він зазначав, що «послуга – це різновид об'єктів цивільних правовідносин, які відбуваються у вигляді певної правомірної операції, тобто у вигляді низки доцільних дій виконавця або в діяльності, що є об'єктом зобов'язання, яка має нематеріальний ефект, нестійкий речевий результат або уречевлений результат, пов'язаний з іншими договірними відносинами, що характеризується властивостями здійсненості, невід'ємності від джерела, моментального споживання, неформалізованості якості» [15, с. 217].

Частина 1 ст. 901 Цивільного кодексу України зазначає, що послуга споживається в процесі вчинення певної діяльності. Таким чином, послуга – це не просто дія, а окремий процес, процедура, соціальне явище, яке врегульоване правовими нормами. А, оскільки, предметом послуги виступає певне нематеріальне благо, то це діяльність, яка має корисні властивості і спрямована на певний нематеріальний результат.

Послугам, як таким, притаманні наступні загальні риси: 1) надаються, як правило, при безпосередньому прямому контактному спілкуванню; 2) мають

нематеріальний характер; 3) невід'ємні від суб'єктів надання послуги; 4) нездатні для зберігання, накопичення та перерозподілу; 5) для них характерні нерозривність дій по її виконанню та споживанню, що здійснюється одночасно в одному акті; 6) через складний зміст характеризується непостійною якістю; 7) виконуються системно або носять тривалий строковий характер; 8) характеризується чіткою адресованою спрямованістю; 9) їх результат може бути оцінений споживачем лише після його отримання і лише на рівні суб'єктивних уявлень та відносин; 10) бажаний для сторін результат може не настати, навіть при належному наданні і споживанні послуги. Також заслуговує на увагу пропозиції відносити до ознак послуг довірчий (конфіденційний) характер діяльності з надання послуг [16, с. 16]; невловимість, високу міру невизначеності послуг [17, с. 98].

Ці ознаки, як правило, виступають традиційно критеріями розмежування робіт і послуг. Різниця між роботами та послугами проводилась ще за часів римського права. Традиційно роботи відділяються від послуг за уречевленням результатом – це практично єдиний критерій, що не викликає спорів в науковій доктрині. На думку Д.І. Степанова робота – це, як правило, необоротна або важко оборотна специфікація. Тому діяльність, в результаті якої досягається нестійкий уречевлений результат, слід відносити до послуг [15, с. 114]. На відміну від законодавства Російської Федерації, вітчизняне законодавство не поширює норми про підрядні відносини на послуги. Близька правова природа цих двох зобов'язальних конструкцій та норма ст. 783 ЦК РФ, що містить загальні положення про підряд та положення про побутовий підряд й дозволяє застосовувати підряд до договору про оплатне надання послуг, дали можливість російській науковій доктрині виробити концепцію уречевлених і нематеріальних послуг. Уречевлені послуги передбачають створення конкретного продукту і є об'єктом зобов'язань підрядного типу. Нематеріальні послуги є об'єктом зобов'язань про надання послуг. Вони є невід'ємними від особи послугодавця і споживаються в процесі її надання. Більш того, деякі російські цивілісти висловлюють погляди, що розмежування понять „робота” і «послуга» носить умовний характер: з погляду того, хто надає послугу, відповідна дія являє собою «роботу», а для того, кому (у чий інтересах) вона робиться, - «послугу» [1, с. 229].

Публічні послуги не є новиною в розвинутих державах. Так, в Німеччині давно існує інститут публічних послуг, що пов'язано з формуванням уявлень про можливість і необхідність встановлення партнерських (рівноправних) взаємовідносин між державою та громадянином і можливості здійснення державної управлінської діяльності не лише у формі владних дій, що тягнуть для громадянина обтяження, але й дій організаційних, що передбачають набуття особою благ. Німецьке адміністративне право впевнено оперує поняттям «державне управління з надання публічних послуг» [18, с. 3]. При цьому послуги розподіляються за метою надання і за методом впливу на громадян. В першому випадку виділяється управління, що встановлює і підтримує

правопорядок (обмеження користування власністю, заборони на певні види діяльності), та управління, що забезпечує достатній соціальний рівень проживання в суспільстві (доступність медичного обслуговування, дошкільне виховання дітей, безоплатна середня освіта). В другому випадку мова іде про не про цільову спрямованість послуги (управління), а спосіб впливу в процесі управління. Виділяються зобов'язуючий вплив (громадяни несуть певні обов'язки і обтяження) і позитивний вплив (громадянин набуває від держави блага, соціальну допомогу, пільги). Що стосується Великобританії, то теорія «сервісної держави» знайшла своє відображення в політиці держави ще за часів Маргарет Тетчер. Її суттю є визнання положення, що основною метою створення держави – це задоволення потреб його громадян, а права людини – найбільша цінність, що є пріоритетним в політиці держави і визначає зміст і спрямованість дій державних органів. Будь-яка взаємодія держави і громадянина налаштована на надання публічної послуги, особливо, коли стягується обов'язковий платіж в державний бюджет. Європейці заклали в основу концепції «сервісна держава» відношення чиновника до громадянина не як до просителя, а як до клієнта, від якого залежить репутація чиновника, його кар'єрне зростання і в решті решт статок. Оцінка дій управлінських органів відбувається дуже просто: клієнт задоволений – система працює, державне управління здійснюється ефективно. В державах пострадянського простору ситуація інша. Законодавство про публічні послуги дуже активно формується в Росії: існують проекти федеральних законів «Про стандарти державних послуг», «Про стандарти державних і муніципальних послуг», «Про гарантії медичної допомоги», Методика дослідження функцій і складу державних послуг федеральних органів державної влади тощо. В Україні роздуми щодо публічних послуг не перетворилися ані в теорію, а ні у вчення, залишаючись на рівні концепції. Адміністративна реформа, на яку покладається так багато сподівань, на початку свого запровадження, крім всього іншого, ставила за мету створення органів виконавчої влади, які б відповідали за надання послуг населенню. Ця функція держави відповідає принципу соціальності, стає все актуальнішою і є обґрунтованою, адже ідея соціальної держави може реалізуватися лише через конкретну діяльність – через послуги.

Публічні послуги пов'язуються із здійсненням державного управління та забезпеченням гарантованих умов життя. В основі публічної послуги покладено публічний інтерес, під яким розуміється визначений державою та забезпечений правом інтерес соціальної спільноти, задоволення якого служить умовою та гарантією її існування та розвитку [19, с. 55]. Публічні інтереси мають бути відображені в принципах державної політики, закріпленні на законодавчому рівні, в державних програмних документах. Загальний інтерес є не що інше, ніж сукупність приватних інтересів – ці категорії є такими, що переходять одна в одну. Інтерес дозволяє класифікувати публічні послуги за наступними групами: а) публічні послуги, які надаються хоча і на вимогу приватного інтересу,

проте мають соціальне призначення – розглядаються суспільством позитивно і гарантовані кожному (доступність медичної допомоги); б) публічні послуги, потреба в яких викликана поєднанням приватного і публічного інтересу, який фіксується через обов'язки громадянина вчиняти певні дії для власного блага (вакцинація); в) публічні послуги, пов'язані з суто публічним інтересом або державними функціями, що спрямовані на задоволення приватного інтересу (ліцензування медичної практики, інформаційні послуги) [20, с. 12].

Отже, особливість публічних послуг полягає в їх високій соціальній значимості, зацікавленості в них більшості членів суспільства. Крім цього, неважливо чи вигідні такі послуги суб'єктам їх надання, вони все одно повинні надаватися і бути однаковими незалежно від місця її надання за якістю, строком, доступністю. Якщо не має підприємницького інтересу надавати певні послуги, державний або муніципальний орган зобов'язаний взяти на себе виконання такої послуги або простимулювати виникнення такого інтересу. Якщо в основі соціальної послуги лежить конституційне право громадян, реалізація якого має забезпечуватися державою, то на рівні з іншими суб'єктами держава повинна приймати участь в задоволенні таких послуг без самоусунення.

Існують дуже різні погляди на ознаки та зміст публічних послуг. Одна група вчених вважає, що до ознак публічних послуг відноситься забезпечення діяльності загально значимого спрямування; необмежене коло суб'єктів, що користуються послугою; їх надання органом державної або муніципальної влади чи іншим суб'єктом; ґрунтування на всіх формах власності [21, с. 13]. Друга група науковців, ознаками публічних послуг називає: 1) комплексне правове регулювання; 2) загальнообов'язкове визнання та забезпечення; 3) пряма участь органів публічної влади та публічних установ в наданні цих послуг; 4) безперервність послуги та рівний для всіх доступ до цієї послуги. Ю.А. Тихомиров визначає, що надання публічних послуг – це складний процес із своїми елементами та стадіями, до яких відносяться: нормативне закріплення поняття, ознак та видів послуг, встановлених правовим способом; перелік цих послуг; підстави встановлення та надання послуг; органи, що уповноважені вирішувати питання про надання послуг (встановлення їх компетенції); встановлення функцій установ, що безпосередньо надають послуги; правовий статус отримувача таких послуг, включаючи пільгові режими; введення процедури надання послуги та відповідальності за її порушення; матеріально-фінансова база тощо [21, с. 30, 59]. Третя група вважає, що достатньо мати такі ознаки, як добровільність (надається державою за ініціативою фізичних та юридичних осіб) та необов'язковість, щоб визначати послуги публічними [20, с. 3].

Аналіз наукових поглядів і існуючих концепцій дозволяє визначити публічну послугу як суспільно значиму діяльність а рїогі чїтко вреґламентовану законодавством, для якої характерним є добровільний інтерес споживача послуги та індивідуальний характер її надання будь-якій особі, яка має на це

право, або звертається за реалізацією своїх прав, свобод і законних інтересів, на рівних підставах безоплатно або в межах цін, визначених державою.

Таким чином, можна дійти загального висновку, що інститут послуг – це комплексний міжгалузевий правовий інститут, який об'єднує публічні та приватні послуги, і, для якого характерне поєднання публічно-правових та приватно-правових засад регулювання.

ПРИМІТКИ

1. См. С. 61 Л.В.Санникова. Услуги в гражданском праве России. – М.: Волтерс Клівер, 2006. – 160с.

ЛІТЕРАТУРА

1. Брагинский М.И. Договор подряда и подобные ему договоры. – М.: Статут, 1999. – 254 с.
2. Ландкоф С.Н. Основы гражданского права. – Друге видання. – К.: Радянська школа, 1948. – 424 с.
3. Кабалкин А.Ю. Сфера обслуживания: гражданскоправовое регулирование. – М.: Наука, 1972. – 199 с.
4. Шаблова Е.Г. Перспективы развития правового института возмездного оказания услуг // Журнал российского права. – 2002. – №1.
5. Ю. Комаров. Что оказывают медицинские учреждения: медицинскую помощь или медицинские услуги? // [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://viperson.ru/wind.php?ID=549252&soch=1>.
6. Маркс К., Энгельс Ф. – Соч.: В 39 т. – 2-е изд. – Т.23. – 786с.
7. Д. А. Шевченко. Основні маркетингові терміни та поняття [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.glossostav.ru/word/1934/>.
8. Національна економічна енциклопедія [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

<http://vocable.ru/dictionary/83/word/%D3%F1%EB%F3%E3%E0/>.

9. Котлер Ф. Основы маркетинга. – М., 1995. – 600 с.
10. Кулибанова В. В. Маркетинг сервисных услуг. – СПб.: «Вектор». – 2006 – 76с.
11. Иванов Н.Н. Сфера услуг как объект исследования и управления. – СПб., 2000. – 117с.
12. Гражданское право Украины: В 2-х частях. – Часть 1 [Под ред. Проф. А.А. Пушкина, В.М. Самойленко]. – Х.: университет внутренних дел, 1996. – 440с.
13. Цивільне право України: Підручник: У 2 т. / Борисова В.І. (кер. авт. кол.), Баранова Л.М., Жилінкова І.В. та ін. – К.: Юрінком Інтер, 2004. – Т.1. – 480с.
14. Карчевський К.А. Платні освітні послуги вищих закладів освіти МВС України: Цивільно-правовий аспект: Автореф. дис... кан-та юрид. наук: 12.00.03 / Нац. унів. внутр. справ. – Харків, 2001. – 19 с.
15. Степанов Д.И. Услуги как объект гражданских прав. – М.: Статут, 2005. – 349с.
16. Жуков В.И., Юровский Б.И. Юридическая природа «услуги» // Экспресс-анализ. – 1999. – № 15. – С. 20-22; эксклюзивность услуги (Степанов Д. Услуги как объект гражданских прав // Российская юстиция. – 2000. – № 2. – С. 16-18.
17. Тихомиров А.В. Медицинская услуга. Правовые аспекты. – М.: Информационно-издательский дом «ФИЛИНЪ», 1996 – 352 с.
18. Maurer H. Allgemeines Verwaltungsrecht. 10 Aufl. Muenchen, 1995. – 216s.
19. Тихомиров Ю.А. Публичное право. М.: Норма, 1995. – 207с.
20. Публичные услуги: правовое регулирование (российский и зарубежный опыт): сборник / под общ. ред. Е.В. Гриценко, Н.А. Шевелевой. – М.: Волтерс Клувер, 2007. – 256с.
21. Публичные услуги и право: науч.-практ. пособие / под ред. Ю.А.Тихомирова. - М: Норма, 2007. – 416с.